

եւ Սոփեբը, Փաւստոս եւ Վարդան, Սոփեբը եւ Վարդան, Սոփեբը եւ Փաւստոս եւային: Այդ երեւոյթի առաջ Զ. դպրութիւնը հանդիսանում է նոյնքան հաւաստի հեղինակութեամբ, որքան եւ Թեոփան պատմիչներից իւրաքանչիւրը: Մեր կարծիքով այս վիճակն յընդհանուր աղբիւրների տարբերութեանց արդիւնքն է, աղբիւրների՝ որոնք ամբողջութեամբ եւ կամ քաղաւածարար այսօր ներկայանում են պատմիչների կապակցեալ, Խմբագրեալ եւ կցկցեալ երկրի մէջ:

Հետեւեալ նկատողութեան մէջ մենք կը քննենք բնորոշել այն աղբիւրը, որի վերայից կազմել է խմբագրողը արդի Զ. դպրութիւնը: —

(Ըրբան-իւնի)

Պ. ՏԵՐ - ՊՈՂՈՍԵԱՆ

Ի Ն Ա Ս Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ՈՐՈՐԹՈՒՄՆԵՐՆ ԻՌԵՆԻՐՈՐԹԻՒՆԻՆ ԻԼԷՔ ՆԻ

ԼԵՄՈՆ ԳԻՅՆՎԱՆԵՐՈՍ

ՅՈՂՈՒՄԱՐԻՐ Ք. Փ. ԼԵՄՈՆԻ

(Ըրբան-իւնի.)

Օգոստոս 17ին (5ին) հասանք Պաւրէթ: Մեր հոն Թեալու նպատակն էր Ռ. բոկոյ լճին բուրդիւրը շրջելու համար գէտք եղած յանձնարարականները ձեռք բերել: Բաց աստի տեղեկութիւններն առինք բազմաթիւ նոր գտնուելու արձանագրութեանց մասին, որոնք ի հարկէ՝ ինչպէս յետոյ տեսնուեցաւ՝ շատ վատահելի չէին: Ըստ մեծ յարգ ունէր այն շրջաբերականը, զոր Ադերբեյջանի կառավարիչը՝ Է. Բիրնիզով՝ առաւ ուղեւորաց՝ սղողուած բոլոր Բրդաջ ցեղապետներից մայր ի բազմաթիւ յանձնարարականներէ որ սղողուած էին գեղերու վարչութեանց: Ինքն իսկ քուրս եւ պարսկական Բրդաջ իրը գլուխ պատուաւ ըլլալով, իւր գրութիւնը ճշմարիտ պահպանակ մ'իղաւ. ուղեւորաց թէ՛ անձնական պահպանութեան եւ թէ՛ նպատակներուն յաջողութեան համար: Է. Բիրնիզովն այս շատ տիրաւոր ընդունելութիւնը պարսկական են ուղեւորք յանձնարարականի մը: զոր աստի իր բերքինի պարսիկ գեղականը՝ Միրզա Ռիզա խան:

Ուղեւորութիւնը քանի մ'օր յապաղեցաւ՝ Օգոստոս 23ին (11ին) հացի համար ետգած խառնութեանց պատճառաւ. բայց Օգոստ. 27ին (15ին) ճամբան սկսաւ՝ Ռ. բոկոյ բուրդիւրը գաւա

նալու այս գծով՝ Պաւրէթ-Մարաղա-Սաւաբուլաթ-Ռ. շուր-Ռ. բոկոյ-Սալմաստ: Այս շրջագնացութեան գլխաւոր արդիւնքն այնպիսի հասկանքն է: Ռ. բոկոյ լճին քարտէսն էական փոփոխութեանք, բարձրաշափի (hypsometrie) ձեռք եղած բարձրաշափութեանք ու ձողաշափութեանք, ինչպէս արդեւ գուշակած էր մեզի Հայնրիխ Կիպերա, զոր գծախտաբար մեր դարձին ան կենդանի պիտի չգտնէինք: Ուղեւորք երախտագէտ եւ յարգալից յիշատակ մը կը պահեն իրեն, որուն նշնայնի շատ բան պարտական է Հայաստանի պատմական-աշխարհագրական հետազոտութիւնն եւ որ մեր ուղեւորութեամբն մեծապէս կը շահագորգողուէր:

Կարեւոր արդիւնք մ'ունեցաւ Թալիթփէի ժայռին վրայ քանդակուած Մենուսայ արձանագրին այցելելը, կամ ժանաւանդ անոր խեղճ ծայցորդներուն. վասն զի գլխաւոր մասը կարուած հանուած է եւ այժմ Բրիտանական թանգարանը կը գտնուի: Արձանագիրը յատուկ կարեւորութիւն մ'ունի. վասն զի մինչեւ մեր օրերը որոշ եւ ճանաչելի կ'ընէ Մաննացոյց երկիրը՝ զոր գրաւած էր Մենուսայ: Ով որ հունձի ժամանակ կարած անցած է այն պողաբեր եւ ցորեն շառտ դաշտը, որուն մէջ կը բարձրանայ միայնակ Թալիթփէի ժայռանոցը, կը հասկնայ թէ ինչու Մենուսացոյց երկիրը թէ՛ Ասորեստանեայց եւ թէ իսպորացոյց այնչափ ցանկալի կ'ընէր: Թաւաղալագէտ Բիւ մը յառաջ այցելելիքը էլ-Բաղլաւար կոչուած ժայռայրները, որոնք բարձրագիր են միայն սանդխով կրնան մացուիլ: Յայտնապէս խաղանք կամ կենսալգան ծագում ունին, եւ անշուշտ դաժնարաններ են, ինչպէս եւ ջուղընն յատարել փորան կրկին խորութիւնը, մինչ չափահաս մարդու մը համար, միւսը՝ երկու տղայաց: Սակայն առկա բացառութիւն մըն է իսպաղան ժայռայրներու եւ ժայռայրներու մեծագոյն մասը պէտք չէ գամբաններ համարիլ, ինչպէս հնագոյն ուղեւորաց տեղեկագիրները յաճախ կ'ընեն, այլ բուն իսկ կենդանեաց բնակարաններ են՝ ինչպէս ապացուցուած է:

Սաւաբուլաթի եւ Ռ. շուրի վրայէն հասանք Հայնի՝ Բէլիշինի ոտքը կանգնած քրդաբնակ գիւղը՝ Բէլիշին-Կոթողին արձանագրութիւնն՝ զոր քանդակել տուած են իսպորներն եւ Մե-

գրք. Belek, Das Reich der Mannüer, 8 Գրք. Verh. d. anthrop. Gesellschaft. 1891. S. 497 ff.

նուստ, տակաւին քննուած է տեղանագրին վրայ տեղն ի տեղը. այցելուները շատացած են կա- ղապար մ'առնելով¹։ Մենք երկու որ նուէրեցինք բուն սկընագրին քննութեան։ Թէ այս կրկին այցելութեանց առթիւ մեր ստացած փորձառու- թիւնքն ու յիշատակները՝ որ կապուած են այս ոչ առանց հիման տխրահոգի տեղւոյ հետ, մեր ուղեւորութեան հաճոյական տպաւորու- թիւներն ըլլան, հիմա, ալ չենք կրնար ըսել, թէ եւ այն տեղւոյ գէպքերէն շատ գերազանց եղան յետագայ պատահարները։ Սակայն աշխա- տութիւնն օգտաւէտ եղաւ։ Բազմաթիւ ընթեր- ճուածներ գտնուեցան որ կը շնորհ կտաւ պար- ներու համեմատ եղած հրատարակութիւններէն՝ նաեւ Շէյրի հրատարակութիւնէն, զոր բրած է Մորգանի առած կաղապարին համեմատ, եւ ակն- յայտնի հաստատուեցաւ Բլէքի կարծիքը թէ արեւելեան կողման խաղեան արձանագրու- թիւնը շարունակութիւն է յետակողման աստ- րեստանեան արձանագրին։ Վասն զի խաղեան արձանագրին Տող 1 յայտնի կը ցուցնէ այս բառերս՝ i-ku-ka-ni sale (MU), «ի նմին տալիս»։ Քէլիշիւնի կոթողին այցելութիւնը մեր ուղեւո- րութեան՝ պարսկական հողի վրայ՝ մեր գիտական ձեռնարկներուն ամենագոյնաւորինն ու ամենա- յաջողը համարելու է։

Ուրմիոյ մօտ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց յատկապէս Գեօկթէփէի աւերակաւորը, ուր գտնուած է Ամերիկայի Հնախօսական թերթին մէջ 1889 Օգոստոսի շրատարակուած այն ցան- ցուած մեծութեամբ գլանը, որուն պատկերացմունք բարեկական ազդեցութիւն կը ցուցնէ որդակի՝ բայց յայտնապէս եղանակաւորութեամբ մը, որ ծագած է տեղացիներու ձեռքը մանցուած քան- դակուած ըլլալէն²։

Ստանստ-Բաշկալե-խաչար ձաճաղով Սեպտ. 24ին Վաւ հասնելով՝ սկսաւ մեր ուղեւորու- թեան գործունէութեան ամենէն արդիւնաշատ մասը։ Ուղեւորաց զխաւոր կայանը մնաց Վան մինչեւ 1899 տարւոյ Փետրուար ամիսը։ Այս շրջանին երեք զխաւոր ժամանակամիջոց բաժ- նելու է։

1. Վանի մէջ եւ անմիջական շրջակայքը գտնուած յիշատակարաններու մասին կատա- րուած առաջին աշխատութիւնքն։

2. Մերձաւոր եւ հեռավոր շրջագայու- թիւնքն, եւ

3. Վանի յիշատակարանաց եւ արձանա- գրութեանց մասին կատարուած աշխատութեանց շարունակութիւնը։

Վանի մէջ մեր առաջին փոյլին եղաւ զբա- ղիւ Վանայ միջ-Բէրդէն (Վան-գաւէ) արձանա- գրութեամբն ու ժայռափոր սենեակներովն հւ ստահարունն։ Միջնաբերդի շէնք կղզեացած, մարմարային կրաքարէ բաղկացած բարձունք մըն է՝ որ արեւմուտքէն արեւելքը ուղղու- թեամբ կը յատարանայ, եւ որուն արեւմտեան ծայրը կը նայի Վանայ ծովուն, անոր ջրերուն արդէ հանգամանց համեմատ՝ ծովափէն բաւ- ական (իր 1 հազարամետր) հեռու մնալով։

Միջնաբերդի քաղաքին արեւելեան գըւ- խաւոր դրան (Գեպրիդ-գարուսու) քով՝ ժայռի մը մէջ փորուած խորը մը կայ բեւեռագիր ար- ձանագրութեամբ, որ շատ վնասուած է եւ ան- ընթեանին կը համարուէր։ Ասոր ընթերցմամբ թանկագին տեղեկութիւններ ստացանք Վանի եւ իւր հարստութեան հնագոյն պատմութեան մասին։ Երեք անգամ կրկնուած 16 տօնեան բնագրին մէջ իր յայտնի խաղալինիս որ ինքն եւ իւր որդին Մենուատ, ինչպէս նաեւ վերջնայ ալ որդին՝ խաղալինիս, շինած են Վանայ ժայռի բերդը։ Խաղալինիսի մասին տեղեկութիւն ունէինք ցայժմ միայն 1891ին Բէյքի գաւած արձանա- գրութեան՝ որ Վուրշու-Մալիթին առջեւ գե- տինը գրուած է իրրեւ սալաքարով։ Ինչպէս թէ՛ այս արձանագրութեանն եւ թէ՛ մեր գտած ու- րիշ նոր արձանագրէ մը աւելի պայծառ կերպով կը տեսնուի, խաղալինիս որդուած էր իւր հօրէն ու հաւեն գահը ժառանգելու։ Բայց կ'երեւայ մերժած է զինքն իւր եղբայրը՝ Արգիստիս Ա.։ Սարգուր Ա.՝ Ղուսիարիսի որդին շինած է միջ- նաբերդի լեւան ոտքը կառուցուած դղեակը, որ կանգնուած է հսկայ քառանկիւն ժայռաքարե- րով, որոնք շատ կանոնաւորութեամբ կոփուած են՝ մինչեւ 6 մետր երկայնութեամբ եւ 5/4 մետր բարձրութեամբ։ Հոս յաւերժացուցած է իւր յիշատակը թագաւորին՝ որդափ ծանօթ էր՝ երկու արձանագրիւնեով, որոնք տակաւին ասորեստա- նեան լեզուաւ քանդակուած՝ հոյ Տողի վրայ ամենահին ընդ յիշատակարաններն են մեզի ծանօթ. (Սէյս Թիւ Ա եւ Բ)։ Մենք գտանք համանման երրորդ արձանագրութեան մ'ալ սկիզբը՝ շատ լաւ պահուած, որ կը նպաստէ բնագրին ապահովելուն, որ ութախալի կէտ մըն է։

¹ Տես մեր գրութիւնը՝ Ueber die Kelischin-Stelle, ի գիր. Verh. d. Berl. anthrop. Ges. S. 389-400.

² Տես Amerikan Journal of Archeology, 1889 Օգոստ. — Գեօկթէփէի աւ. ի փորձ պեղու թերու մասին տես Verh. d. Berl. anthrop. Ges. 1898, S. 524 ff.

Վանայ ժայռին վրայ գտնուած խաղճեան ժամանակի շինութեանց եւ արձանագրութեանց մեծագոյն մասը կը գտնուի նոյն ժայռին վրայ շինուած տաճական ամրոցին տարածութեան մէջը: Դաստիւ արդեւուած է այժմ ամրոցը մտնել. բայց մեզի թշուառ արուեստը վաւերի ուղղուած յանձնարարականի մը զարուհիմամբ, զոր սուած եր ասակական կոտակարութիւնը՝ Սուլտանին հրամանագրի մը համեմատ, զոր ձեռք բերած էր Կ: Պոլսոյ գերմանական դեսպանատունը: Ամրուցին ներքին պատին մէջ գտանք ճայժմ անծառնօթ քար մը արձանագրութեամբ Մեհուտայ, որուն պարունակութիւնը կը վերաբերի յայտնագտնուած Վանայ բերդին հիւսիսային կողման այն մեծ ժայռասարահին, զոր արդէն Էօլց նկարագրած է: Մեծ նմանութիւն կը ցուցնէ այն արձանագրին հետ՝ որ կը գտնուի ժայռասարահին էլքին վրայ եւ վեր հրատարակած է Էօլց: (Սէյս Թիւ ԻԱ):

Բացի այս Մեհուտայ-սրածհէն մեկնաբանող արձանագրութիւններով ծածկուած միայն Վանի ժայռին սեպ հարաւակողման մէջ փորուած խցերու սենեակներ կան, զորոնք շինած է Մեհուտայ որդին Արգիստիս Ա., եւ որուն շատ ընդարձակ տարեգիրքը կը գտնուի նոյն կողման ժայռին արտաքին երեսը: Էրաշախ ժայռաբերդիս բոլոր միւս տեղերը միայն իրենց առեփոխու աշխատանքներն են. ճարտարութեան ծախքով: որուն վկայ են, կը խօսին մեզի: Այս ամէնը մանրամասն զննուեցան. եւ ասով գտնուեցան նորագոյն կողմնակի եւ յետակողման խցիկները, զորոնք Էօլց չէր տեսնած: Ամէնէն աւելի մեծագործ կը ներկայանան «դամբարան», կոլուածները, որոնք ապահովագրուած կենդանի մարդկան բնակարան էին, կողմնակի խորշերուն մէջ նստարաններով եւն: Մեծ սանդուխտ մը՝ Ձ6 աստիճաններով որ ժայռի մէջ փորուած են, կը տանի այս «դամբարան»-արահները եւ կը հասնի միջեւ մեծ արեգական-ձեմերիք (terrasse) մը, որ շինուած է ժայռը ողորկելով հարթելով: Եւ այն ըսելու ենք ստոր վրայ ուղղանկիւն բարձրացող ժայռադմին մասին, որուն սրբատաշ յառակալողման երեսը կը գտնուի խցերու մուտքը, ուր կընայ հասնուիլ ձեմերիքէն վերափոր եօթն աստիճանով քանդակով մը: Բոլոր միւս ժայռափոր շինութիւններէն գերազանց են խցերն այն ինամբողջ որով հոս քարը կոփուած է ու պատերը սրբատաշ յղկուած: Զարմանալի է որ այս ամենաշնորհաւոր ժայռափոր-խցերը չուին որեւէ յարակից արձանագրութիւն: Եթէ արձանագիրները թերեւ

քանդակուած էին պղնձեայ տախտակներու վրայ՝ որոնք որմերու վրայ դետեղուած ըլլային եւ այժմ կորուած, գոնէ գտնուել էինք այսպիսի տախտակներ հաստատուելու հետքեր եւ կազմաններ, ինչպէս կը գտնենք Արգիստիս թարգմանակները՝ որ նոյնպէս կորուած է: Թերեւս այս խցերու շինողն էր Պարզուր Գ., որ կընայ արգելուած ըլլալ արձանագիրներ քանդակել տալու դիտարկութիւնը գործադրելէ՝ իւր մայրաքաղաքին Տիգրէսալիզեսարայ Գ. ի ձեռքով առնուելով, (տես վարը):

Մեր Վան մեարու առաջին շրջանին աստե՛մեր երկրորդ գլխաւոր ուշադրութիւնը գրաւած էին բուն միջնաքաղաքի եկեղեցիները: Յոյս չունէինք աւելի բան գտնել, բայց միայն շատ վաղուց հրատարակուած արձանագիրները համեմատելով ու նորէն ընդօրինակելով ճաքաղ մ'ընել: Էօլցի եւ Նայարդի գործերը, որչա՛ք ալ վատահայն ըլլային, կարօտ էին գտնել այնչա՛յլ ուղղութեամբ լրացուելու եւ ուղղուելու: Սակայն մեծ եղաւ զարմանքս, երբ բազմաթիւ եւ շատ կարեւոր նորանոր գիտեր բերել: Դժնանկելու ենք հոս այն զարմանքի իրողութիւնն որ նորագիտաբան բանեւաբանական քարերուն թիւը համեմատաբար շատ չէ, բայց նորագիտաբանագիր-արձանագրութեանց թիւը չափազանց մեծ է: Այս մեկնութիւնը հետեւեալն է:

Արգէն՝ երբ Գերմանիա էինք, համոզուած էինք որ Ռուսաստան-կոթողը նաեւ կոնակի կողմը քանդակուած ըլլալու է անպատճառ: Բէլք կը ցաւէր որ չէր հետազոտած կոթողին կոնակի կողմը. եւ ասով դրինք իւր սկզբունքը՝ որ ամէն կոթողներու եւ բանեւաբանական-քարերու. որոնք հանդիպելու ըլլանք, կոնակի կողմերն ալ մեծ մտադրութեամբ քննելու է: Եւ այն իսկ այժմ միայն դը-Մորգանի կողմանէ հաստատուեցաւ որ նաեւ Գեղինի-կոթողը, որ ամէն կողմանէ ազատ եւ մասշնիկ կանգնուած է կրճին բարձունքին վրայ, քանդակուած է երկու կողմն ալ հաւասարապէս: Բոլոր միւս հին այցելուները միայն մէկ կողման արձանագիրը կը ճանչնան:

Քիչ մ'եւթը պիտի բնեւորենք թէ՛ որչափ արգարացի էր մեր եղբակցութիւնը Ռուսաստան կոթողին նկատմամբ: Առ ժամս նոյն սկզբան գործադրութիւնը շատ օգտակար եղաւ անո՛ր որ յայտնուեցաւ թէ Վանի եկեղեցիներու մէջ գտնուած բոլոր բնեւորաբանական քարերը ճայժմ բողբոջին անծանօթ արձանագիրները կը կրէին իրենց առաջնակողման կամ վերնակողման երեսը, յաճախ նաեւ շատ մ'երեսներուն վրայ, որոնք

Եկեղեցիաց պատարուն մէջ հիւսուած են եւ
ասով աչքի անտեսանելի էին: Առաջարկութիւն
ըրիւք նայլ քարերը մեր ծախքով պատերէն
հանել եւ ընդօրինակելն ա. գտապարտ առւ-
նելէն ետքը կրկին տեղերէն զետեղել, բայց
սաղակաւն եկեղեցականն խորհուրդն ընդգիւմու-
թիւն ըրաւ այլեւայլ պատրուակներ ու փա-
խուստի պատճառաքներ բերելով: Հարաժե-
ներով յուզեցաւ ինչդիր, զոր յառաջ տանիլ
ստպուածն էիւք, թէեւ հեռապայլով գիմելով
գերմանիոյ կայսերական զեսպանին բարոն ֆոն
Մարշալին (Freiherr v. Marschall), շուտ մը հե-
ռաքրական հրաման եկաւ Հայոց Մաշաբիւ
մարտիրոսին կողմանէ: Սակայն քարերուն մէկ-
մասը հանել կարելի եղաւ միայն մեր վան մա-
տըն երբոր չընթանն տանել:

Ի սկզբան ալ սկսուեցա՝ յատկապէս Ռուդոլֆ-Վիրխովի Հաստատութեան մեր արտ-մագրութեան ներքեւ զրա՛ծ գրամական միոյն-ներկոյն պեղուճեւր-ընկ Թովուք-գալէի վրայ ջըմմըմ (Zimzim-Daghi) կոչուած լեռան Տա-մապլին ծայրը, որուն ոտքէն սկսելով գէպ ի արեւմուտք կը տարածուի Վանի պարտիզաց-թա-վաքը (Այլ չեստան): Այս առաջին շրջանին մէջ կրկին երեւան հանուեցան վաղեմի շրջեզ մեհն-նին հիմերը, որոնց հետ շատ լաւ վարուած էինք պեղողները՝ ազգիական պղծութից ասանդ արա-ձն ալ գտնուեցաւ հսկայագործ սանդուխ մը: 50 ասորճանով որ ժայռի մէջ փորուած է, եւ հոն աւ փայտցեն վերջնելով մարդուեցաւ ժայռիկը որը տանի ժայռին խորքերը մեծ տպագիր սրահ հ մը՝ հանգեցելու նստարաններով եւ թեղեւս նսեւ յաղանեսց աւազանով մը:

Ձանի մեջ մնալու ելքերից շրջանը սկսաւ հետադասական աշխատանքներով, երբ ուղեւորութեան երկու տնիւմքս ալ միեւնոյն ժամանակ սկսանք իրար ցալել: Ի՞նչ բնեւորակից ձանայ լինի հիւսիս-արեւելեան եւ հիւսիսային ափունքն արձանագործեն եւ աշխարհագրորէն հետադասել ու լուսանանել, իսկ եւ ընտրեցի ձանայ լինի հարաւայեցողք: Բեւեքի ուղեւորութիւնն, ու շարաւիներ պիտի տեսէր, ու՞ր օր շանցած ընդհատուեցա՞ւ իւր վրայ քրդական հենեկաւորաց ըրած յարձակմամբ, երբ Արիսան լեռնի իջելէ՝ Կոնգէր՝ իրան տօվու երեսն ունեցան բացարձակ բարձրութիւնը չափելու համար.....

Սակայն այս տիուր միջադեպով ալ հան-
գերէ Բէլքի ընդհատուած շրջապայուծիւնը
վեծապէս շահաւէտ եղած էր, ութ նոր արմա-
նագրութիւններ գտնուեցան, որոց մէջ ամենէն

կարեւորն է Արճէշի (Արէլէվաշ) մէջ՝ Պանայ եղծով՝ Տէրհասկողը՝ գտնուած առաջին ընդ, արմաճ կ'աճանակոթիւնն Ռուսաւոր Բ.Բ Ար. Կարախիխիսիս, իսպղդի մեր 'նոթ իշխողն' (տե՛ս վերը)՝ Արմառագրուիւնը կարեւոր տեղեկու, Իճաննր կու ապ Մոպրու եւ Էաթի երու գէմ մըու՝ ապուտիւնն երու մնալ:

Այս միջոցին եւ նախ արեւմուտքը գիւնեցի
գէպի Աւալի (Էրէն) լիճը, Նպաստակս եր նախ
գտնել արձանագրութիւն մը որ գտնուելու էր
բարաւոճիկ Տայ գիւղը. (տճ, Ապրաքիւնդիւղի)
Հին եւ գառայ նշելը: Ցեղայն եկեղեցին (—
որ՝ եւ ջըլալայ բուրը Տայ եկեղեցիքն)՝ Քրքերէն
բարբարոսաբար քանդուեցան եւ վնասուեցան,
—) իբրեւ զրաւ սեմաքար գտնուեցաւ բնակաւ-
քանդակ մասը մը, զոր գիւղացիք տիրով տեղէն
գտնելով ճարտիւն ըրին, եւ ասով յայտնուեց
հաս. որ Տօպայ իրիթը մըն է՝ երկու, զոյճն ու
բնւեւաքանդակ, զոր խազուիւնիս եւ Մենուա՝ ի
յիշատակ Ասորեստանեայց վերաբերող Բար-
սուաս երկրին եւ անոր Մեշաս մայրաքաղաքին
եւ նշն իսկ Ասորեստանեայց վրայ տարած իրենց
յաղթութեանն՝ կանգնած են հոն: Նփեղեցին
լուսլայ մը վրայ, որ բացառապէս հնաքեր ունի
թէ երբեմն խաղեանս բերդ մըն էր:

Երկրորդ արշաւանք մ'ըրի Առշակ լինի հաւաւային եզերքը շրջելով եւ արեւելքէն վարազ լեռան ետեւն գտնաւորով գէպի Բէշէշէ- գէօն եւ անոր շրջակայքը գտնուած Ռուսաստայ խորճոյն, զոր Բէշէ 1891թ. գտած էր: Բէշէշէ- գէօնէն եկած ջուրն է որ վանի Այգեհաստանի պարտեզները Դ'առողէ (— ջըշն ելքը կաննաւա- րողը Թմբեռու շինուիւիւնքն յեկանան այսօր ալ ծիշը նշնը մնացած են, ինչ որ էին 2500 տարի յաւաթ. —) արձանագործութենէն իր տեսն. նուի որ Բէշէշէ-գէօն լնակը յատկապէս այս նպատակաւ արուեստիւ շինուած է պն Տնու. թեան մէջ արդէն. եւ այս անոր համար որ վանայ (խաղերնին՝ Յուսպա-նա) ինակիչք բնու- իւովեան տեղերնին փոխած էին: Հնագոյն քա- ղաքը կը գտնուէր վանայ միջնաբերդի լեռան մօտը, քայց ալ այնչափ մօտ չէր որ կարելի ըլլայ միջնաբերդէն հզօրապէս պաշտպանել քաղաքը: Աւասի յաղորդ էր Յիւլիոսպոլիտանը Գ. (785 Վ. Բ.) հնադրն վան քաղաքը կոր- ծանել, մինչդեռ միջնաբերդի լեռան ամրոյնն անառիկ մնացած էր: Եւ որովհետեւ Հաւորամայ- ջուրն որ հին քաղաքին ջուգն մայապարարելու համար շինուած էր (Մենիսա- ջուանցքն), կա- րելի չէր վանայ քարաբերդին թովը բերել:

անցնելը, հարկ եղաւ վան քաղաքին նոր հիմնարկութիւն մ'ընել, զոր կառարեց Ռուսաստան, հաւանորեն արդէն Ռուսաստան, որդի Սարգսի Գ. Ի. որուն յաղթած էր Յիզդուպիղեսար Գ. 1. վանի բնակիչք փոխադրուեցան Թոփրաքցալէի ոտքն, որուն վրայ անմիջապէս կամ քիչ մ'ետքը կանգնուեցան մեհհանն ու արքունի դղեակն, իսկ հարկաւոր ջուրը հողագրւած էր ֆէշիշ-գէօլ արուեստական լճակին շինուելովն: Դոյն լճակին ջուրն այսօր ալ կը վաղէ Թոփրաքցալէի արեւելակողմը պատնելով եւ կը հասնի կ'ուողէ վանի պարտէզները: Այս պարագան քանի մ'անգամ զննեցի հաստատուեցի, Ուստի Ռուսաստան կոմիտը արդի "պարսիկաց-քաղաք, վասնայ հիմնարկութեան բեւեռագիր յիշատակարանն է:

Եւսոյ՝ երբ Բէլք այցելեց կոմիտը, նոյնը դարձուեցաւ, եւ Թոփ հաստատուեցաւ (տես վերը):) որ կոմիտին կ'առնէ ալ գրուած էր: Կոնսկի կողման արձանագիրը կը գտնուէր այն մասին վրայ որ կոտորուած արուած է. բայց տակաւին մնացեալ մասին մէկ երրորդականը կը ցուցնէ քանդակուած տողագծեր: որոնք նախ կը գտնուէին՝ առղերը բեւեռագիր քանդակելէն յառաջ: Հոս ալ աւելի ապագծեր քանդակուած էին քան որչափ պէտք էր բուն արձանագիրին համար, պարագայ մը՝ զոր յառաջ կը գտնուէր:

Ֆէշիշ-գէօլ լճին հարթագաւառին ծայրը գտնուող կայաքաղաք քրդաբնակ գիւղէն վեր դժուարաւ տանելի է մոյրի ու ամենաբարձր կատարը գտաւ կարճ բայց շատ զարմանալի արձանագրութիւն մը: Քանի որ արձանագիրը թագաւորի մ'անուն չի տար, — միակ դէպք մը բովանդակ խալդեան բեւեռագիր յիշատակարանաց — եւ գտնուած տեղն ալ է բարձրագաւառի մը վրայ խիտ առ խիտ եւ դժուարամատչելի բնական ժայռաբերդերու կոյտ մը, միտնալ էի ընելունի որ արձանագրութիւնն աւելի ուշ ժամանակէ մըն է, երբ նախայ խալդեանը ներս խուսող Հայոց առջեւէն քաղաւած էին լեռները, այնպիսի ժամանակ մը եւ պարագաներ զորոնք նկարագրած է ֆոնտֆոն իւր Բիւրուն արշաւանաց (Anabasis) զատմութեան՝ ինչպէս նաեւ իւր կիւրախարատուն մէջ, որ վերջոյս գտնէ այս կէտն ապա առջեւէն պատմականն է: Սակայն բիր յետոյ Բէլք ալ այցելեց իմ գտած տեղս, իրեն հաւանական երեւցաւ որ արձանագրութիւնը քանդակողն ըլլալու է ֆէշիշ-գէօլ լճին շինող խալդեան ճարտարագետն, որ այս-

պէսով գաղտնի եւ համեստ կերպով իւր յիշատակն անմահացնելու գաւթ ըլլայ: Այս կարծիքն ունի այլեւայլ կուռամներ: Ի հարկէ կրնար այն ժամանակ երթադրուիլ որ գտնէ իւր անունը յիշուած ըլլայ. բայց այսպէս չէ եղած:...

Վանն սկսեալ յետոյ աւելի մեծ արշաւանքներու ձեռնարկել: Մեր ծառան ու թարգմանը ֆերենց (Ferenç) որ շատ խելացի երեսասարդ պարսիկ թաթար մըն էր, եւ որ — ինչպէս նաեւ իւր պաշտօնակիցն ուսաստայ երթանող Արաւհամով, պէտք եղած վարժութիւնն ստացած էր բեւեռագրեր գտնելու, կաղապար առնելու եւ նոյն իսկ ընդօրինակելու — ուղեւորեցաւ դէպ ի հիւսիս ընկերակցութեամբ եւ տեղական վարչութեանց յատուկ պաշտպանութեան ներքեւ: Իսկ մնեց երկուսն ի միասին — ընկերակցութեամբ՝ բաց ի օտարական զապրկէն: Էն, փոքր հեծեալագի մը որ կը բաղկանար տասն հեծեալէ եւ պաշտօնակալէ մը, — ձիավարեցինք դէպ ի հարաւ, այն անկոյն, մեծաւ մասամբ Հեռագրուած երկիրներն, ուր կը գտնուին անհաղթելիք արեւելեան ճիզրիսի (Բոհամանու), Դորտուզ, Հարախ եւ Մոկս (աճկ. Միւկիւս) գաւառները: Այս երկիրները հեռագրուելով գտնուեցան բազմաթիւ վաղեմի բերդեր խալդեան բերդերու նման շինուած, որոնք կանգնուած են իննամեկ տաշուած քարերէ՝ վրայ վրայ դրուած ուսանց կապի մը, եթէ ընդհանրապէս ժայռի մէջ փորուած չեն: Վերջոյս անսակէն է Խոջաբի վրայ կանգնուած զրուցաշատ Հայկաբերդ ամրոցն, ուր տարաւ զմեզ ճամբան արշաւանքին առաջին օրն իսկ: Բայց այս տեղերն բեւեռագրեր չգտնուեցան. այնպէս որ արդիւնքն գլխաւորաբար աշխարհագրութեան կը վերաբերի, զոր ընդհանրապէս միշտ կարելւոյն չափ մշակած ենք հեռագրութեան ժամանակ:

Գարձի առնն այցելեցինք հինաւորաց հռչակաւոր վանակողին Ալիմամբ, որ վանայ ծովուն հարաւային ափանքին մօտ է. յետոյ վաստակի (Ուստան) վրայէն անցնող դէպ ի արեւելք "Հայոց-ձորն", եւ անոր քաղաքնակ գիւղն "Վերին Մեհնիկեաւ", որուն մօտ կը բլրէ այն աղբիւրն, եւ որուն շուրջ գործածած է Մեհուսա իւր ինչպէս վերը նշանակուեցաւ՝ շինած "Մեհուսայ-պիւն" անուն ջրանցքը շինելու համար (այս օրս՝ Համիրամայ-Ջուր) ձրանքերն ուղղութեան հետեւեցանք իւր անհաղթելի սկսեալ գրեթէ ամբողջ անոր ընթացքը, եւ գտանք այլեւայլ (թօւով 5) արձանագիրներ, որոնք ճիշդ նոյն բառերով ինչ-

